

***Caveat magister!* Die uitsetting van kosgangers uit koshuise van openbare skole weens onbetaalde koshuisgeld**

Danie Kloppers en Henk Kloppers

Danie (D.F.) Kloppers, konsultant, EduKat Educational Consulting
Henk (H.J.) Kloppers, Fakulteit Regte, Noordwes-Universiteit (Potchefstroomkampus)

Opsomming

Verskeie openbare skole dui in briewe, op webtuistes en in aansoekvorms aan dat 'n kosganger uit die skool se koshuis gesit kan word indien koshuisgelde nie betaal word nie. In hierdie artikel word besin oor die regsgeldigheid van uitsetting in die lig van nasionale en provinsiale wetgewing en hofuitsprake. Die artikel wys daarop dat, wat Noordwes betref, dit in die lig van regulasies en die uitspraak in *MEC: Department of Education Northwest Province v Fedsas 2016-12-1* saaknr. 021/2016 (HHA) onwettig is om 'n leerder weens wanbetaling van koshuisgeld toegang tot die koshuis te weier. Ten opsigte van die ander agt provinsies word provinsiale wetgewing en regulasies ontleed en dit blyk dat daar nie spesifieke maatreëls is wat uitsetting weens wanbetaling reguleer nie. In die lig van die Konstitusionele Hof en ander howe se uitsprake oor die reg op 'n basiese onderwys en die "beste belang van die kind"-standaard, kom skrywers tot die gevolgtrekking dat uitsetting weens wanbetaling nie oorweeg behoort te word nie, selfs indien geen direkte maatreëls van toepassing is nie. Vervolgens word moontlikhede tot 'n beheerliggaam se beskikking, soos subsidies, onderhandeling en regstappe, kortliks hanteer, en die gevolgtrekking is dat nie een van die alternatiewe werklik suksesvol is nie. Ten slotte word besin oor die beheerliggaam se aanspreeklikheid indien 'n leerder wel uitgesit of toegang geweier word en 'n waarskuwing word aan beheerliggame gerig dat hulle persoonlik aanspreeklik gehou mag word vir onregmatige uitsetting en dus moet waak voordat hulle optree.

Trefwoorde: beste belang van die kind; kosgangers; koshuise; openbare skole; reg op basiese onderwys; uitsetting

Abstract

***Caveat magister!* The expulsion of boarders from public school hostels due to non-payment of hostel fees**

A number of public schools in South Africa indicate on their websites, on application forms and in letters to parents that a learner will be expelled from the school's hostel if the hostel fees are not paid. In this article the legality of such expulsion is considered in view of national and provincial legislation as well as judgments of the Constitutional Court and the Supreme Court of Appeal. The legality issue is not a mere academic exercise, as is clear from media reports on the expulsion of boarders as well as a letter quoted in the article which warns parents that their children will not be readmitted to the hostel unless all arrear hostel fees have been paid.

In terms of the South African Schools Act 84 of 1996 (SASA) the administration and control of school hostels vest in the school's governing body (SGB), which is considered to be an organ of state and is also empowered to levy school fees. However, neither the SASA nor the *National guidelines for the provision of boarding facilities in public ordinary schools* refers to the levying of hostel fees or the consequences of non-payment. Thus, to ascertain whether a school may legally expel a non-paying boarder, provincial legislation and court rulings must be considered.

With regard to provincial legislation, North-West regulations promulgated in 2012 deal with hostel fees and the expulsion of boarders due to non-payment. The legality of these regulations was questioned, but the Supreme Court of Appeal found in *MEC: Department of Education Northwest Province v Fedsas* 2016-12-1 case no.021/2016 (SCA) that they were valid. In this judgment the court referred, *inter alia*, to previous judgments of the Constitutional Court, including *Fedsas v MEC for Education, Gauteng* 2016 4 SA 546 (CC) and *Governing Body of the Juma Musjid Primary School v Essay* 2011 8 BCLR 761 (CC), and came to the conclusion that the right to basic education enshrined in the Constitution also includes the right to school hostels. It further held that a provincial legislature and the member of the Executive Council were entitled to regulate school hostels in their province as education is a functional area of concurrent national and provincial legislative competence.

The effect of the ruling of the Supreme Court of Appeal is that schools in North-West are explicitly prohibited from expelling boarders due to the non-payment of hostel fees, meaning that public schools that expel learners are acting illegally. With regard to the other provinces, the position is not clear. In Gauteng the provincial schools act determines that any expulsion from a school hostel must be done in accordance with legal requirements. However, both the act and regulations promulgated in terms thereof are silent on the question of non-payment of hostel fees. Although some of the other seven provinces refer (either in the provincial education acts or in regulations) to hostel fees, none deals with the issue of expulsion due to non-payment of such fees. In both the Northern Cape and the Western Cape the practice seems to be that the provincial department will engage with the SGB to come to an agreement. However, this practice is not founded on any existing legal measures.

Since, except for North-West, no provincial measures exist with regard to the expulsion of boarders due to non-payment of hostel fees, it is necessary to consider judgments to find an answer.

South African courts consider the constitutional right to a basic education as an important right which is “immediately realisable”. This right also includes the right to a hostel if necessary. Another important aspect when dealing with children is the “best interest of a child” principle which any organ of state dealing with children should always take into consideration. As an SGB is an organ of state, it follows that the best interest of the learner to be expelled from a hostel due to non-payment of hostel fees should be taken into account. Thus in *Head of Department, Department of Education, Free State Province v Welkom High School* 2014 4 SA 228 (CC) the court held that both the provincial department and SGB should serve the educational needs of the children involved. A further factor is the courts’ dealings with evictions in terms of the Prevention of Illegal Eviction from and Unlawful Occupation of Land Act (PIE) where children are involved. Thus in the *Juma Musjid* matter the Constitutional Court held that an eviction order should not be granted if the best interest of the children involved had not been canvassed.

In view of the aforementioned it seems that the expulsion of a boarder due to non-payment of hostel fees in provinces where no explicit legislation exists should not be considered, as the combination of the abovementioned rights will make it practically impossible to evict the learner.

This raises the question as to alternatives available to SGBs to recover outstanding hostel fees or to ensure that funds are available to keep non-paying learners in hostels.

In North-West, the Western Cape and Eastern Cape an SGB may apply to the provincial department for a hostel subsidy to obtain some measure of relief. However, provincial legislation in the other six provinces does not deal with this, meaning that it is not clear how the right to a hostel subsidy referred to in the *Norms and standards for school funding* would be realised in those provinces. A second alternative is to settle issues of outstanding hostel fees through negotiation between the school and provincial departments of education. However, this alternative is probably doomed, as the law reports contain a number of cases which indicate that there is little goodwill between schools and officials of the various departments of education. This tendency is underlined by judgments like the *Welkom High School* matter, where the Constitutional Court held that the “overly aggressive communication” between the parties and their losing patience with each other was not in the best interest of the children involved. A third alternative is legal action against the non-paying parent. As with the previous alternatives, this route is fraught with obstacles, with provisions of SASA and provincial legislation allowing legal action only once it has been found that the parent is able (but not willing) to pay and, in the case of North-West, a resolution to approve the school fees has been resolved through a secret ballot. These difficulties with recovery will force schools to consider other options, such as public-private partnerships, utilising the school’s property to raise funds or to obtain indemnity insurance for non-payment.

Finally, the consequences for SGBs that do proceed with expulsions should be considered. The legal position in North-West is explicit and as is evident from the discussion, in the other provinces it would probably also be illegal. Should an SGB thus proceed with expulsion it may find itself at the wrong end of a claim for damages. Although the SASA provides that the state is liable for any damage or loss caused by a public school, it has a right of recovery against the SGB or a member. Furthermore, an SGB cannot plead ignorance as it is the duty of the school principal to inform the SGB about policy and legislation. Secondly, the SGB

will most probably be held to have the same duty of care towards learners that is applicable to teachers. This duty is more onerous than merely to act reasonably. Finally, the Supreme Court of Appeal held that “ignorance of the law” is indeed “no excuse” and that a person who engages in a regulated activity (like an SGB) can be expected to keep abreast of the law in that particular field.

In conclusion it is clear that schools and SGBs should appraise themselves of the legality and consequences of the practice of expelling learners due to the non-payment of hostel fees. Thus SGBs should heed the motto: *Caveat magister!* – Beware before you act, Master!

Keywords: best interest of the child; boarders; expulsion; hostels; public schools; right to basic education

1. Inleiding

’n Plattelandse skool stuur onlangs die volgende brief aan ouers van koshuisgangers wie se koshuisgeld agterstallig is:

Na aanleiding van bogenoemde koshuisgeld wat agterstallig is, word u dus in kennis gestel dat u kind/kinders ... nie welkom is om terug te kom koshuis toe na die naweek nie. U moet maar alternatiewe reëlings tref vir u kind(ers) vir verblyf. ... **Die leerder sal slegs weer toegelaat word indien alle agterstallige (2016) en huidige koshuisgeld ten volle, met bewys, vereffen is.**¹ Indien ’n leerder net by die koshuis afgelaai word en gelde uitstaande is, sal ons die leerder by die SAPD gaan aflaai en u sal verwittig word dat u kind daar is, u kan hom/ haar daar gaan afhaal.²

Die brief was op die skool se amptelike briefhoof en is deur die koshuisvader onderteken. Dit het, soos te verwagte, veral in die lig van die laaste stelling ongelukkigheid en emosionele kinders tot gevolg gehad. Alhoewel die briewe in geseëde koeverte aan die betrokke leerders oorhandig is, het die meeste van die leerders, waarskynlik ook soos te verwagte, die briewe oopgemaak.

Hoewel die betrokke skool se optrede by baie lesers ’n wrang smaak sal laat, is dit belangrik om verby die verontwaardiging te kyk en vas te stel of die skool geregtig was om ’n brief met die aangehaalde strekking aan ouers te rig. Dit gesien in die lig daarvan dat verskeie openbare skole op hul webtuistes aandui dat ’n leerder uit die koshuis gesit sal word indien koshuisgeld nie betyds betaal is nie. Voorbeelde sluit ’n hoërskool in KwaZulu-Natal in, wat dit duidelik in sy prospektus stel dat leerders wie se losies agterstallig raak, toegang tot die koshuis geweier sal word; ’n Wes-Kaapse hoërskool wie se aansoekvorm vir koshuisverblyf aandui dat ’n koshuisganger wie se losiesgelde aan die einde van ’n kwartaal nie betaal is nie, nie die volgende kwartaal in die koshuis toegelaat sal word nie; en ’n bepaling in die aansoekvorm van ’n hoërskool in Noordwes wat lui:

[i]ndien losiesgelde nie op die eerste dag van die maand in die skool se bankrekening reflekteer nie, sal die leerder met onmiddellike effek toegang tot koshuis geweier word.³

Dat die aangeleentheid ook nie bloot akademies van aard is nie, blyk uit die berig van Nkonkobe⁴ waarin beweer word dat 'n leerder toegang tot die skool geweier is weens die wanbetaling van koshuisgelde.

In hierdie artikel val die fokus eerstens op die vraag of openbare skole⁵ geregtig is om leerders wie se koshuisgeld agterstallig is, toegang tot die koshuis te weier. Daarna sal besin word oor die middele wat beskikbaar is om die agterstallige koshuisgeld te verhaal, en ten slotte word kortliks verwys na die regs aanspreeklikheid van die beheerliggaam ten opsigte van die uitsetting van 'n leerder uit 'n koshuis.

2. Wetgewing met betrekking tot koshuise

2.1 Inleidende opmerkings

Kragtens die Skolewet⁶ moet 'n provinsiale Lid van die Uitvoerende Raad (LUR) openbare skole uit fondse wat deur die provinsiale wetgewer beskikbaar gestel is, voorsien. Hierdie voorsiening kan ook koshuise vir leerders insluit.⁷ Die bestuur en beheer van 'n openbare skool berus in die skool se beheerliggaam.⁸ Die beheerliggaam is 'n staatsinstelling⁹ wat in 'n vertrouensverhouding jeens die skool staan en funksies kan verrig of regte uitoefen wat in die Skolewet omskryf is.¹⁰ Die beheer en bestuur van 'n skoolkoshuis berus by die beheerliggaam van die skool waarvan die koshuis deel is, onderhewig aan die voorwaarde dat die bestuur en beheerliggaam nie by 'n besluit van die LUR mag inmeng, of die uitvoering daarvan mag verhinder nie.¹¹ Anders as skoolgeld,¹² bepaal die Skolewet nie uitdruklik dat 'n beheerliggaam koshuisgeld kan vasstel of hef nie.

Die Departement van Basiese Onderwys het riglyne ten opsigte van die verskaffing van koshuise in openbare skole uitgereik.¹³ Die beweegrede agter die riglyne is onder meer dat koshuise toegang tot onderwys aan leerders in plattelandse en plaasgemeenskappe bied.¹⁴ Die riglyne bevestig dat die beheer en bestuur van 'n koshuis by die beheerliggaam berus wat deur sy subkomitee oor koshuisaangeleenthede die koshuisgeld na konsultasie met ouers kan vasstel.¹⁵ Die riglyne bevestig ook dat koshuisgeld die belangrikste bron van inkomste vir die koshuis is en dat die subsidie wat verskaf word ten opsigte van leerders wie se ouers dit nie kan betaal nie, onvoldoende is.¹⁶ Die riglyne verskaf egter nie leiding ten opsigte van wanbetaling van koshuisgeld en die uitsetting van kosgangers vanweë wanbetaling nie.

Die Skolewet en ander nasionale wetgewing handel nie verder met koshuise nie, maar die verskillende provinsies het provinsiale onderwyswetgewing gepromulgeer wat aspekte van openbare skole, waaronder koshuise, beheer. Ongelukkig is die bepalings in die onderskeie provinsiale wette en die regulasies wat daarkragtens afgekondig is, nie eenvormig nie, wat 'n eenvoudige antwoord op die vraag oor die geldige uitsetting van koshuisgangers met agterstallige rekeninge, vertroebel.

Ten einde dié fokusvraag te beantwoord, sal die posisie in Noordwes eers hanteer word, waarop 'n bespreking van die ander provinsies volg.

2.2 Noordwes

2.2.1 Agtergrond

In die Noordwes-provinsie word skoolkoshuise kragtens die Skolewet, die Noordwes Onderwyswet vir Skole¹⁷ en die regulasies daarkragtens uitgevaardig beheer. Die Noordwes-wet verwys nie direk na koshuise nie, maar die LUR het in 2012 regulasies ten opsigte van die bestuur van koshuise in openbare skole uitgevaardig.¹⁸ Die geldigheid van hierdie regulasies is egter eers in die hof getoets, soos uit die volgende paragraaf sal blyk.

2.2.2 Geldigheid van die regulasies

Kort na die afkondiging van die Noordwes-regulasies het die Federasie van Beheerliggame van Suid-Afrikaanse Skole (Fedsas), die geldigheid daarvan in die Noordwes Hooggeregshof betwis. Fedsas se belangrikste besware teen die regulasies was dat dit sonder die nodige magtiging uitgevaardig is en dat dit ook nie die toets van grondwetlikheid sou deurstaan nie. As alternatief het Fedsas aangevoer dat die regulasies in stryd met die Skolewet en die Grondwet¹⁹ en derhalwe ongeldig en onafdwingbaar is.²⁰ Die LUR se verweer was dat sy kragtens beide die Skolewet en die Noordwes-wet by magte was om die regulasies te promulgeer. In die alternatief betoog sy dat sy 'n grondwetlike plig het om toegang tot onderwys te fasiliteer.²¹

In die uitspraak verwys regter Kgoele na die verwysings na koshuise in die Skolewet en kom tot die gevolgtrekking dat die betrokke artikels slegs ten doel het om die LUR te magtig om koshuise te verskaf en dat die wetgewer die beheer en bestuur van koshuise uitdruklik in die hande van beheerliggame geplaas het.²² Die hof is van oordeel dat die regulasies die magte van beheerliggame beperk en dat die LUR deur die regulasies die mag van 'n beheerliggaam om 'n koshuis te bestuur en te beheer vir haarself toe-eien.²³ Verder beslis die hof dat omdat die Skolewet nie met die beheer en bestuur van koshuise handel nie, die Noordwes-wet en -regulasies wat daarkragtens uitgevaardig is, ook nie daarmee mag handel nie.²⁴ Verder bevind die hof dat die aanhef van beide die Grondwet en die Skolewet nie voorsiening maak vir kwaliteitonderrig en dus, soos die LUR betoog het, vir koshuise nie.²⁵ Ten opsigte van die LUR se betoog dat die geldigheidsbeginsel onder meer beteken dat die bepalinge van die Grondwet ten opsigte van onderwys en die beste belang van kinders voorrang moet geniet, bevind die hof dat die Grondwet na 'n basiese reg op onderwys en nie na 'n reg op behuising, koshuisgeriewe of een of ander vorm van huisvesting verwys nie.²⁶

Uiteindelik bevind die hof dat provinsiale wetgewing en regulasies ondergeskik is aan die Skolewet (wat nie met die bestuur van koshuise handel nie) en dat daar ook geen grondwetlike noodsaak vir die verskaffing van koshuise bestaan nie. So beskou, word die regulasies ongeldig verklaar op grond daarvan dat die LUR nie gemagtig was om dit te promulgeer nie.²⁷ Die LUR het die uitspraak in appèl geneem. Die uitspraak word in die volgende paragraaf bespreek.

2.2.3 MEC North West v Fedsas²⁸

Die appèl is deur 'n volbank van die Hoogste Hof van Appèl aangehoor en die uitspraak is deur waarnemende appèlregter Dlodlo gelewer. Hoewel die hof *a quo* verlot tot appèl geweier het, het die appèlhof verlot toegestaan nadat mondelinge betoë aangehoor is. In die

uitspraak verwys die hof aanvanklik na die agtergrond van die aangeleentheid en haal uit die LUR se beantwoordende verklaring aan waarin sy meld dat koshuise toegang tot onderrig aan leerders in afgeleë gebiede en plaasgemeenskappe bied.²⁹ Die hof wei daarna uit oor die belang van koshuise en dui aan dat koshuise uiteindelik 'n aantal onderwysprobleme die hoof kan bied, soos om gebrekkige toegang tot onderwys uit te wis en die leerderuitvalkoers te verlaag.³⁰

Vervolgens hanteer appèlregter Dlodlo die regsposisie. Hy dui ter inleiding aan dat die regulasies, Noordwes-wet en Skolewet in die lig van die grondwetlike bepalings oor die reg op toegang tot basiese onderwys en die beste belange van kinders gelees moet word.³¹ Daarna haal hy die toepaslike gedeeltes uit die Konstitusionele Hof se uitsprake in *Fedsas v MEC Gauteng*³² en *Juma Musjid*³³ aan en kom, anders as die hof *a quo*,³⁴ tot die gevolgtrekking dat die reg op 'n basiese onderwys die reg op koshuise, waar van toepassing, insluit, omdat dit basiese onderwys toeganklik maak.³⁵

Vervolgens wys die hof daarop dat onderwys 'n gedeelde bevoegdheid tussen nasionale en provinsiale wetgewers is en haal ter ondersteuning daarvan uit *Fedsas v MEC Gauteng* aan.³⁶ Die hof haal ook uit *Hoërskool Ermelo*³⁷ aan waar die Konstitusionele Hof daarop wys dat skole gesamentlik deur drie vennote, naamlik die nasionale regering, die provinsiale regering en ouers en die gemeenskap verteenwoordig deur die beheerliggaam, bestuur word.³⁸

Die hof verwys daarna na verskeie argumente wat deur Fedsas voorgehou is, maar wys daarop dat wetgewing doelgerig, kontekstueel en in ooreenstemming met die Grondwet uitgelê moet word en die gees en doel van die handves van regte in die Grondwet moet verwesenlik.³⁹ Volgens die hof is Fedsas se betoog dat die LUR nie by magte is om die regulasies uit te vaardig nie, teenstrydig met die aanvaarde beginsel dat magte wat uitdruklik toegestaan word, uitgelê moet word sodat dit ook magte wat redelikerwys noodsaaklik of bykomstig daartoe is, insluit.⁴⁰ Ten opsigte van onderwys is die hof van oordeel dat wetgewing wat uitvoering aan die reg op onderwys gee, in die lig van die reg op basiese onderwys en die beste belang van kinders wat vooropgestel moet word,⁴¹ 'n milde ("generous") uitleg regverdig, en dat die voorsiening van koshuise 'n noodsaaklike deel van die toeganklikheid van onderwys is.⁴²

Ten opsigte van die LUR se magte om regulasies oor koshuise uit te vaardig, wys die hof daarop dat die LUR kragtens die Noordwes-wet daartoe gemagtig is, dat beheerliggame nie uitsluitlike beheer oor skole en dus ook oor koshuise het nie en dat 'n beheerliggaam se optrede in elk geval nie die implementering van 'n besluit van die LUR mag verhinder nie.⁴³ Wat die verhouding tussen die drie onderwysvennote betref, haal appèlregter Dlodlo uit *Welkom*⁴⁴ aan waarin die Konstitusionele Hof bevind het dat die Skolewet 'n fyn balans tussen die drie rolspelers handhaaf om effektiewe onderwys te verseker. Die hof verwys ook na die grondwetlike bepalings oor samewerkende regering en die LUR se plig om basiese onderwys beskikbaar te stel wat die daarstelling van koshuise en dus ook regulasies oor die koshuise insluit.⁴⁵

'n Belangrike aspek van die uitspraak is die verhouding tussen nasionale en provinsiale wetgewing gesien in die lig van die hof *a quo* se houding dat provinsiale wetgewing ondergeskikte wetgewing is.⁴⁶ Die hof verwys weer na *Fedsas v MEC Gauteng* en haal die gedeelte uit die uitspraak aan waarin die Konstitusionele Hof bevind het dat die Grondwet afwyk van die "konvensionele hiërargie" van wetgewing dat provinsiale wetgewing nie in

stryd met nasionale wetgewing mag wees nie.⁴⁷ Die Konstitusionele Hof het ook bevind dat indien daar 'n konflik bestaan, dit nie die provinsiale wetgewing nietig maak nie, maar dat 'n hof die wetgewing op 'n redelike wyse moet uitlê sodat die konflik verwyder kan word. Indien die konflik voortbestaan, sal die provinsiale of nasionale wetgewing, afhange van die bepalings van artikels 146 en 148 van die Grondwet, voorrang geniet. Die wetgewing wat nie voorrang geniet nie, word ook nie dan nietig nie, maar bly slegs oneffektief totdat die konflik verwyder is.⁴⁸

Die hof bevind verder dat Fedsas die doelstellings van die regulasies in die lig van die vereistes van die beste belang van kinders en die reg op onderwys ignoreer en dat, in teenstelling met wat Fedsas betoog het, koshuise 'n integrale deel van skole is.⁴⁹ In die lig van die bevindings word die LUR se appèl toegestaan.⁵⁰

2.2.4 Gevolge van die uitspraak

Die uitspraak hou 'n aantal belangrike gevolge vir skole met koshuise in. Dit is ten aanvang belangrik om in gedagte te hou dat die uitspraak direk slegs op Noordwes van toepassing is, omdat die geldigheid van die Noordwes-regulasies bevestig is.⁵¹ Dit beteken egter nie dat die uitspraak geïgnoreer sal kan word as ander provinsies ter sprake kom nie, omdat die *stare decisis*-beginsel laer hoër om die uitspraak te volg,⁵² en die Hoogste Hof van Appèl self aandui dat die grondwetlike reg op 'n basiese onderwys die uitspraak ten gronde lê.⁵³

Die uitspraak hou 'n aantal belangrike gevolge vir skole in Noordwes in, gevolge waarvan sommige klaarblyklik nog nie kennis geneem het nie. Eerstens is die Noordwes-regulasies geldig en dus afdwingbaar. Dit beteken dat die LUR nou by magte is om die beheer van skoolkoshuise te reguleer.⁵⁴ Tweedens word die magte en pligte van beheerliggame ten opsigte van koshuise duidelik in die regulasies uiteengesit. Dit sluit onder meer voorskrifte in oor die wyse waarop koshuisgeld bepaal word,⁵⁵ en bepaal uitdruklik dat leerders nie toegang tot 'n koshuis geweier mag word bloot omdat hul ouers dit nie kan bekostig nie.⁵⁶ Daar rus egter 'n plig op 'n "ouer" om die koshuisgeld te betaal behalwe indien en in die mate waartoe hy vrygestel is.⁵⁷

Derdens kan 'n kosganger nie uit 'n koshuis gesit word of toegang tot die koshuis geweier word bloot omdat koshuisgelde agterstallig is nie. Die Noordwes-regulasies bevat twee regulasies wat hierdie aspek uitdruklik reël. Regulasie 5(2)(c) bepaal dat die beheerliggaam 'n leerder se hertoelating tot die koshuis kan weier indien die leerder se koshuisgeld ten opsigte van die vorige akademiese jaar nie ten volle vereffen is nie. Die beheerliggaam is egter gemagtig om dit te doen slegs indien die provinsiale Departement van Onderwys nie 'n koshuissubsidie ten opsigte van die leerder teen 30 September betaal het nie en die leerder 'n billike geleentheid gehad het om sy/haar saak te stel.⁵⁸

Volgens regulasie 9(11) mag 'n leerder nie gedurende 'n akademiese jaar sy of haar regte om aan skool- of koshuisaktiwiteite deel te neem, ontsê word bloot omdat sy of haar koshuisgeld agterstallig is nie. Daar mag ook nie teen die betrokke leerder gediskrimineer word nie en die subregulasie verwys spesifiek na 'n aantal wyses van diskriminasie, waaronder skorsing uit die koshuis, verbale en nieverbale mishandeling en 'n verbod op deelname aan sport en ander aktiwiteite.⁵⁹

In die lig van die Noordwes-regulasies sal die brief waarna in die inleiding verwys is, onwettig wees indien die skool in Noordwes geleë is. Insgelyks tree die hoërskool waarna in die aansoekvorm verwys word, onwettig op. Dit is egter belangrik om daarop te let dat sowel die Skolewet as die Noordwes-wet, asook die Noordwes-regulasies 'n leemte bevat ten opsigte van die afdwinging van bepalings. Nie een van die drie dokumente verwys spesifiek na die gevolge van die nienakoming van die bepalings daarvan nie.

In die volgende paragraaf verskuif die fokus egter eers na die regulasies oor koshuise in die ander provinsies.

2.3 Die posisie in die ander provinsies

Anders as in Noordwes, is die wetgewing en koshuisregulasies in die ander provinsies nie duidelik oor die uitsetting van kosgangers as koshuisgeld nie betaal is nie. In hierdie paragraaf word bepalings wat op die fokusvraag van toepassing kan wees, hanteer. Ten aanvang word na die provinsies verwys wat nog nie koshuisregulasies uitgevaardig het nie.

2.3.1 Provinsies sonder spesifieke bepalings

Vyf provinsies het nog nie spesifieke bepalings ten opsigte van koshuise uitgevaardig nie, hetsy by wyse van wetgewing of regulasies.

2.3.1.1 Gauteng

In Gauteng bepaal die Gauteng School Education Act⁶⁰ dat die LUR gemagtig is om koshuise te skep en te onderhou.⁶¹ Die uitsetting en skorsing van leerders uit 'n koshuis moet kragtens die bepalings van die wet en enige ander toepaslike wetgewing geskied.⁶² Alhoewel die LUR gemagtig is om regulasies uit te vaardig oor enige aspek wat in die Gauteng-wet voorgeskryf is, asook enige aangeleentheid ten opsigte waarvan die LUR dit noodsaaklik of raadsaam ag ten einde die doel van die wet te bereik,⁶³ is geen koshuisregulasies nog uitgevaardig nie. Die LUR het wel regulasies ten opsigte van beheerliggame uitgevaardig.⁶⁴ Hierdie regulasies bepaal onder meer dat die beheerliggaam die skool se eiendom, insluitende die koshuis, moet beheer, onderhou en verbeter,⁶⁵ maar verwys verder glad nie na koshuise nie, ook nie in die regulasies wat met skoolgeld verband hou nie.

Die LUR het ook regulasies ten opsigte van die hantering van wangedrag van leerders in openbare skole uitgevaardig.⁶⁶ Hierdie regulasies hanteer die uitsetting of skorsing van leerders en ook van kosgangers.⁶⁷ Geen leerder mag uit 'n koshuis gesit word nie, tensy die leerder skuldig is aan 'n ernstige oortreding soos in bylaag 2 bedoel en die bepalings ten opsigte van uitsetting nagekom is.⁶⁸ Alhoewel hierdie regulasies op dissiplinêre aangeleenthede betrekking het, kan die afleiding gemaak word dat uitsetting slegs in die geval van 'n dissiplinêre oortreding wettig is en dus nie van toepassing is in die geval van wanbetaling van koshuisgeld nie.

2.3.1.2 Noord-Kaap

In die Noord-Kaap word onderwys gereël deur die Northern Cape School Education Act.⁶⁹ Die LUR is gemagtig om koshuise te skep en te onderhou.⁷⁰ Die LUR mag ook, indien dit nie raadsaam is om 'n koshuis of koshuise onder die beheer van 'n spesifieke skool se

beheerliggaam te laat nie, 'n beheerliggaam vir daardie koshuis of koshuise instel.⁷¹ Die beheerliggaam moet die koshuis beheer en bestuur en toesien dat dit onderhou en verbeter word.⁷² Die wet bevat geen verdere spesifieke bepalings ten opsigte van koshuisgeld of die uitsetting van leerders nie, maar die LUR is gemagtig om regulasies uit te vaardig.⁷³ In teenstelling met die wetgewing waarna reeds verwys is, bevat die Noord-Kaap-wet 'n bepaling dat die regulasies ook 'n boete of straf, wat nie drie maande gevangenisstraf te bowe gaan nie, kan insluit indien die regulasies oortree word.

Ten spyte van die magtigende bepaling is geen koshuisregulasies nog in die Noord-Kaap afgekondig nie. Anders as in Gauteng bestaan daar ook nie ander regulasies wat lig op die fokusvraag kan werp nie.

2.3.1.3 Limpopo

Onderwys word in Limpopo deur die Limpopo Province School Education Act⁷⁴ gereël en die LUR is by magte om koshuise te skep en te onderhou.⁷⁵ Die wet bepaal verder dat die beheer, skorsing en uitsetting van leerders uit 'n koshuis volgens voorskrif gedoen moet word.⁷⁶ Die bestuur van die koshuis berus by die beheerliggaam wat ook, indien dit 'n staatsondersteunde skool is, die koshuisgeld kan vasstel wat deur die kosganger se ouer betaal moet word.⁷⁷ Die wet bevat geen verdere bepalings wat op die fokus van hierdie artikel van toepassing is nie, behalwe die magtiging dat die LUR regulasies kan maak en sanksies kan voorskryf vir die verbreking daarvan.⁷⁸

Die LUR het, soos in die Noord-Kaap, nog geen regulasies afgekondig ten opsigte van koshuise of die wanbetaling van koshuisgeld nie.

2.3.1.4 KwaZulu-Natal

Die wetgewing in KwaZulu-Natal⁷⁹ is soortgelyk aan die wetgewing waarna reeds verwys is. Die betrokke LUR het ook die mag om regulasies te maak, hoewel sy magte beperk word.⁸⁰ Geen regulasies ten opsigte van koshuise of koshuisgeld is egter nog uitgevaardig nie.

2.3.1.5 Mpumalanga

In Mpumalanga word onderwys deur die School Education Act (Mpumalanga)⁸¹ gereël. Die wetgewing stem grootliks ooreen met die Limpopo-wet en maak ook geen voorsiening vir die wanbetaling van koshuisgeld nie.⁸² Insgelyks is geen regulasies daaromtrent uitgevaardig nie.

2.3.1.6 Vrystaat

Die Free State School Education Act⁸³ bevat soortgelyke bepalings as dié waarna reeds verwys is oor die plig van die LUR om koshuise op te rig en te onderhou en sy magte om regulasies uit te vaardig, die plig van die beheerliggaam om die koshuis te beheer en te bestuur en met die LUR se goedkeuring ook te onderhou en te verbeter.⁸⁴ Alhoewel die wet bepalings ten opsigte van skoolgeld bevat⁸⁵ is daar geen bepalings wat spesifiek op koshuisgeld van toepassing is nie. Die enigste artikels wat na uitsetting uit 'n koshuis verwys, handel met dissiplinêre aangeleenthede.⁸⁶

Die LUR het nog geen regulasies uitgevaardig ten opsigte van koshuise of koshuisgeld nie.

2.3.2 Die Oos-Kaap

In die Oos-Kaap word onderwys deur die Eastern Cape Schools Education Act⁸⁷ geregleer. Die Oos-Kaap-wet bevat die gebruikelike artikels wat die LUR magtig om koshuise te skep en te onderhou en regulasies uit te vaardig, asook bepalings oor die instelling van 'n beheerliggaam.⁸⁸ Die wet sit, anders as by die meeste ander provinsies, nie die magte en funksies van die beheerliggaam uiteen nie, maar bepaal dat die LUR dit by wyse van regulasie mag bepaal.⁸⁹ Ten opsigte van koshuisgeld moet die ouer van 'n kosganger van losies wat deur die departement voorsien word, die koshuisgeld wat deur die LUR bepaal word, betaal.⁹⁰

Die *Hostel policy for public ordinary schools*⁹¹ het ten doel om onder meer 'n regulatoriese raamwerk vir koshuise daar te stel.⁹² Alhoewel die beleid nie in 'n provinsiale koerant afgekondig is nie, en dus nie as regulasies beskou kan word nie, is dit binne die raamwerk van die Oos-Kaap-wet uitgevaardig en is dit van toepassing op alle openbare skole met koshuise in die provinsie.⁹³

'n Leerder moet jaarliks aansoek doen om toelating tot 'n koshuis en die koshuisbestuurskomitee⁹⁴ kan leerders teen betaling van koshuisgeld in 'n koshuis toelaat.⁹⁵ Koshuisgeld moet jaarliks deur die beheerliggaam bepaal word, met inagneming van die bedryfskoste van die koshuis, die kwintiel waarbinne die skool val en drempels wat deur die LUR bepaal word.⁹⁶ Daar word van ouers verwag om die koshuisgeld kwartaalliks ingevolge 'n glyskaal vooruit te betaal.⁹⁷ Hoewel 'n ouer ingevolge die voorgeskrewe aansoekvorm ook onderneem om koshuisgeld te betaal, maak die beleid nie voorsiening vir wanbetaling nie. Ten opsigte van die uitsetting van 'n kosganger is daar slegs 'n bepaling dat 'n leerder om dissiplinêre redes uit 'n koshuis gesit mag word.⁹⁸

2.3.3 Die Wes-Kaap

Die Wes-Kaapse Provinsiale Wet op Skoolonderwys⁹⁹ bepaal ook dat die LUR gemagtig is om koshuise te skep en te onderhou¹⁰⁰ en dat die skool se beheerliggaam¹⁰¹ op skriftelike versoek die koshuis kan onderhou en verbeter.¹⁰² Die LUR is ook by magte om regulasies uit te vaardig vir die bestuur van koshuise asook die bestuur van koshuisfondse.¹⁰³ Ten opsigte van koshuisgeld bepaal die wet dat die ouer van 'n kosganger die koshuisgeld wat deur die beheerliggaam bepaal is, moet betaal,¹⁰⁴ maar maak nie voorsiening vir 'n geval waar dit nie betaal word nie.

Die LUR het regulasies ten opsigte van die beheer en bestuur van koshuise en ander aangeleenthede uitgevaardig¹⁰⁵ wat bevestig dat die beheer van 'n koshuis, onderhewig aan die regulasies, in die skool se beheerliggaam setel.¹⁰⁶ Ten opsigte van koshuisgeld moet 'n skool met 'n koshuis koshuisgeld hef gelykstaande aan die gemiddelde bedryfskoste van die koshuis¹⁰⁷ en die ouer van die kosganger moet die koshuisgeld betaal.¹⁰⁸ Toelating tot 'n koshuis en die voorwaardes vir die betaling van koshuisgeld word deur die beheerliggaam bepaal.¹⁰⁹ Alhoewel die regulasies voorsiening maak vir die skorsing en uitsetting van leerders wat binne die reëls van natuurlike geregtigheid moet geskied, is die betrokke regulasie¹¹⁰ se opskrif "Leerdergedrag en dissipline by koshuise", wat beteken dat dit nie op wanbetaling van koshuisgeld van toepassing is nie.

2.4 Opsomming

Soos uit die bespreking blyk, word skoolkoshuise, koshuisgeld en die uitsetting van leerders weens wanbetaling nie eenvormig hanteer nie. In vier provinsies, naamlik die Noord-Kaap, Limpopo, Mpumalanga en KwaZulu-Natal, bestaan geen maatreëls wat die aspekte onder bespreking hanteer nie. In die Vrystaat en Gauteng is daar ook nie spesifieke regulasies ten opsigte van uitsetting en wanbetaling nie. Die enigste bepaling wat moontlik hierop van toepassing kan wees, is die Gautengse dissiplinêre regulasies en artikels in die Vrystaat-wet wat bepaal dat 'n leerder slegs weens 'n ernstige oortreding, en nadat die voorgeskrewe proses gevolg is, uit 'n koshuis gesit mag word.

Wat die provinsie wat wel maatreëls uitgevaardig het, betref, verskil die posisie in die Oos-Kaap en Wes-Kaap nie werklik van die provinsies sonder regulasies nie. Die Oos-Kaapse beleid maak nie voorsiening vir wanbetaling nie, alhoewel dit op ouers die verpligting lê om koshuisgeld te betaal. Die enigste verwysing na uitsetting is ten opsigte van dissiplinêre optrede. Dit is ook die posisie in die Wes-Kaap. Dus bestaan daar in agt provinsies geen direkte bepalinge nie.

Die enigste duidelikheid is die Noordwes-regulasies wat, na die uitspraak in *MEC North West v Fedsas*, geldig en afdwingbaar is. Alhoewel die regulasies dit baie duidelik uit spel dat 'n koshuisganger nie uitgesit mag word bloot omdat koshuisgeld nie betaal is nie, beantwoord dit nie alle vrae nie. So byvoorbeeld maak die Noordwes-regulasies nie voorsiening vir sanksies indien dit oortree word nie.

In die volgende paragraaf fokus die bespreking op die vraag of 'n leerder wel in die ander provinsies uitgesit kan word indien koshuisgeld nie betaal is nie.

3. Uitsetting by gebrek aan voorskrifte

Die vraag wat in hierdie paragraaf beantwoord word, is of 'n beheerliggaam suksesvol sal wees om 'n leerder uit 'n koshuis te sit indien die leerder se koshuisgeld nie betaal is nie, of daarop geregtig is om die leerder toegang tot die koshuis te weier.¹¹¹ Dat die vraag nie net bloot akademies van aard is nie, blyk uit die talle skole wat so 'n bepaling in hul aansoekvorms en op hul webblaaie het.

3.1 Praktyk

Alhoewel die Wes-Kaap en Noord-Kaap nog nie regulasies uitgevaardig het nie, het die twee provinsies praktyke met betrekking tot die uitsetting van kosgangers ontwikkel. In die Noord-Kaap het 'n amptenaar van die Noord-Kaapse Onderwysdepartement ons telefonies meegedeel¹¹² dat die praktyk in die provinsie is dat die departement met die beheerliggaam onderhandel om te voorkom dat die leerder uit die koshuis gesit word. Die partye onderhandel oor 'n subsidie en indien dit onvoldoende is, betaal die departement die verskil aan die beheerliggaam.

In die Wes-Kaap gebruik onderwysowerhede dieselfde uitgangspunt as dié van die Noordwes-regulasies, naamlik dat 'n kosganger nie uitgesit mag word nie. Tydens 'n

telefoniese onderhoud met 'n amptenaar is ons meegedeel dat die provinsie op grond van 'n regsmenting optree en onlangs 'n skool verplig het om 'n leerder in die koshuis te hou.¹¹³

3.2 *By gebrek aan maatreëls of praktyk*

Wat behoort die posisie te wees indien geen maatreëls bestaan nie of die beheerliggaam nie met die provinsiale praktyk saamstem nie? Om dié vraag te beantwoord, is dit nodig om die howe se benadering te bestudeer.

3.2.1 *Reg op onderwys*

Dit is ten aanvang duidelik dat die howe onderwys met erns bejeën. So byvoorbeeld het die Konstitusionele Hof dit al as “primordial and integral to the human condition”¹¹⁴ beskryf. Aansluitend hierby is basiese onderwys 'n reg wat in die handves van regte in die Grondwet verskans is.¹¹⁵ Hierdie reg is volgens die Konstitusionele Hof 'n reg waarvan die belangrikheid nie verontagsaam kan word nie.¹¹⁶ Dit is 'n belangrike sosio-ekonomiese reg wat “dadelik gerealiseer moet word” en gefokus is op die ontwikkeling van 'n kind se persoonlikheid, talente en vermoëns¹¹⁷ met die doel om die demokratiese verandering van die samelewing te ondersteun.¹¹⁸

Die basiese reg op onderwys kan ook benadeel word waar versuim word om die reg te respekteer of deur die direkte inbreuk op die reg deur 'n ander persoon te verhinder.¹¹⁹

3.2.2 *Beste belang van die kind*

'n Volgende belangrike reg wat op die fokusvraag van toepassing is, is die beste belang van 'n kind.¹²⁰ Die beste-belang-maatstaf moet toegepas word in enige handeling en besluite oor 'n kind of 'n groep kinders wat deur 'n staatsorgaan geneem word.¹²¹ Die belangrikheid van hierdie bepaling is by verskeie geleenthede deur die hoogste howe in Suid-Afrika bevestig. In *S v M*¹²² wys regter Sachs daarop dat die belangrikheid van hierdie reg beteken dat wetstoepassing altyd kindsensitief moet wees, dat wetgewing en die gemenerereg uitgelê moet word op 'n wyse wat kinders se regte beskerm en bevorder, en dat howe so moet funksioneer dat hulle altyd hul respek vir kinderregte aantoon. In die *DPP Transvaal*-saak¹²³ bevestig hoofregter Ngcobo die belang van die reg en wys hy daarop dat dit nie “nodig of wenslik” is om die reg presies te definieer nie.¹²⁴ Die beste-belang-beginsel is egter nie beslissend nie en kan, soos ander fundamentele regte, redelikerwys ingeperk en teen ander regte afgeweg word.¹²⁵

Die beste belang van die kind behoort ook die uitgangspunt te wees wanneer daar oor die onderwys van kinders besin word.¹²⁶ In die *Rivonia*-saak verwys die Konstitusionele Hof trouens daarna dat die spesifieke belange van die leerder wat deur die geskil geraak is en die invloed wat die regstryd op haar kan hê, klaarblyklik nie in ag geneem is nie.¹²⁷ In die *Welkom*-saak raak die hof 'n soortgelyke aspek aan en wys daarop dat die regte van beide die provinsiale departementshoof en die skool se beheerliggaam ondergeskik aan kinders se behoeftes is.¹²⁸ In die *Fochville*-saak moes die Hoogste Hof van Appèl beslis oor die openbaarmaking van vraelyste waarin leerders onder meer hulle ervarings oor die skool verwoord het. Die hof bevind dat dit nie in belang van die leerders sou wees om die vraelyste aan die skool beskikbaar te stel nie en dat die opsomming van die inhoud van die vraelyste voldoende was.¹²⁹

3.2.3 *Howe se benadering*

Die reg op basiese onderwys en die beste belang van kinders is die basis vir die samewerking wat daar tussen die nasionale en provinsiale departemente van onderwys en beheerliggame behoort te wees.¹³⁰ In *MEC Northwest v Fedsas* het die hof hierdie twee bepalings saam gelees en bevind dat die reg op basiese onderwys meer as bloot die beskikbaarstelling van klasse beteken. Die hof wys daarop dat die reg wyd uitgelê moet word sodat dit ook die reg op koshuise vir leerders wat ver van skole af woon, insluit.¹³¹

Indien die reg op koshuisinwoning 'n basiese reg is, beteken dit dat hierdie reg dus dieselfde beskerming as die reg op basiese onderwys behoort te geniet. Die reg op basiese onderwys word in die Skolewet¹³² en in provinsiale wetgewing¹³³ beskerm in die mate dat 'n leerder nie uit 'n skool gesit mag word indien 'n leerder of sy ouer nie die skoolgeld kan betaal of betaal het nie. Dieselfde behoort dus te geld vir die wanbetaling van koshuisgeld.

3.2.4 *Uitsetting – die Prevention of Illegal Eviction from and Unlawful Occupation of Land Act (PIE-wet)*

'n Kosganger se reg op inwoning kan egter ook oor 'n ander boeg gegooi word. Indien die ouer nie betaal nie, beteken dit dat die leerder onwettig in die koshuis is en derhalwe as 'n onregmatige besetter beskou kan word. Dit beteken dat wetgewing en uitsprake ten opsigte van die uitsetting van kinders in ag geneem moet word. Die sogenaamde PIE-wet¹³⁴ is van toepassing op alle gevalle waar 'n onregmatige besetter van grond – wat 'n koshuis insluit – uitgesit word.¹³⁵ Die wet bepaal dat ongeag enige ander of gemeenregtelike bepaling, die uitsettingsprosedure wat deur PIE voorgeskryf word, van toepassing is.¹³⁶ Die prosedure is taamlik omslagtig. Die proses word in die hof afgehandel¹³⁷ en kennis moet ook aan die plaaslike munisipaliteit gegee word.¹³⁸ Die betrokke kosganger is, as 'n party tot die saak, ook geregtig op regsverteenvoering wat op staatskoste aan die kind verleen mag word.¹³⁹

PIE bepaal spesifiek dat die hof, voordat hy 'n bevel maak, die reg van onder meer kinders in ag moet neem. Aansluitend hierby het die Konstitusionele Hof bevind dat 'n hof wat 'n uitsettingsaansoek hanteer, nie bloot passief mag wees nie, maar verplig is om al die omstandighede te ondersoek, veral waar kwesbare persone betrokke is.¹⁴⁰ In die *PE Municipality*-saak¹⁴¹ beslis die hof verder dat dit die belange en die omstandighede van 'n besetter in ag moet neem en behoorlik oorweging moet skenk aan beginsels van billikheid en ander grondwetlike waardes ten einde 'n regverdige en billike bevel te maak.¹⁴² Dit beteken dat 'n uitsettingsbevel nie verleen mag word totdat die hof in staat is om 'n besluit gegrond op feite te neem nie. Omdat die landdros in die *Hendricks*-saak¹⁴³ nie voldoende inligting gehad het oor onder meer die kinders wat moontlik uitgesit sou word nie, het die Hoogste Hof van Appèl beslis dat die aangeleentheid terugverwys word sodat 'n behoorlike ondersoek ingestel kan word.

Die wyse waarop uitsetting in 'n onderwysverband hanteer word, is in die *Juma Masjid*-saak geïllustreer wat hierna hanteer word.

3.2.5 *Die Juma Masjid-saak*

Die aangeleentheid het gehandel oor uitsetting deur 'n openbare skool. Die Konstitusionele Hof wys daarop dat die reg op onderwys belangrik is en in streeks- en internasionale

instrumente erken word,¹⁴⁴ en die grondeienaar in hierdie geval 'n "negatiewe" plig gehad het om nie op die leerders se reg op onderwys inbreuk te maak nie.¹⁴⁵ Hoewel die hof in aanvanklike verrigtinge bevind het dat die grondeienaar redelik opgetree het en daarop geregtig was om om 'n uitsettingsbevel aansoek te doen omdat die LUR nie haar samewerking gegee het om saak te skik nie, is die uitsettingsbevel van die hof *a quo* nie bekragtig nie omdat dit nie die belange van die leerders wat geraak is, oorweeg het nie.¹⁴⁶ Die hof het egter die partye versoek om 'n ooreenkoms te bereik.¹⁴⁷

Ten opsigte van die verskillende regte wat in die saak belangrik was, waaronder die reg op eiendomsreg, die reg op onderwys en die belangrikheid van kinders se belange, haal die hof met goedkeuring 'n gedeelte uit die uitspraak in die *PE Municipality*-saak¹⁴⁸ aan. In die uitspraak wys regter Sachs daarop dat dit nie die taak van die hof is om 'n hiërargiese orde vir regte te bepaal nie, maar eerder om opponerende aansprake te balanseer en te versoen op so 'n regverdigende wyse as moontlik. Dit doen die hof terwyl dit alle betrokke belange en faktore spesifiek tot die besondere saak in ag neem.¹⁴⁹

Tydens die finale verrigtinge is die uitsettingsbevel wel toegestaan omdat die LUR nie 'n ooreenkoms met die grondeienaar wou sluit nie en reeds alternatiewe skoolgeriewe vir leerders gereël het.¹⁵⁰

3.3 Opsomming

Uit die bespreking hier bo blyk dit dat die uitsetting van 'n kosganger wie se koshuisgelde nie betaal is nie, nie ligtelik oorweeg behoort te word nie en is die geldigheid van 'n stelling soos "in case of non-payment of hostel fees, a learner may be refused further residence in a school hostel"¹⁵¹ onder verdenking. Die bepalinge van die Grondwet, tesame met die hoogste hof se uitleg van die regte, bring mee dat hof waarskynlik huiwerig sal wees om so 'n bevel toe te staan. Verder bring die omslagtige prosedure in die PIE-wet mee dat die uitsettingsproses tydrowend en duur sal wees, met die uiteindelijke vraag steeds of die uitsetting in die beste belang van die betrokke kind sal wees.

Beheerliggame is dus gesnoeker deurdat een van die belangrikste wyses waarop ouers gedwing kan word om te betaal, naamlik om te dreig om die kosganger uit te sit, waarskynlik ongrondwetlik en ten minste nie in die beste belang van die kind sal wees nie. Hierdie gevolgtrekking noep twee verdere vrae. Eerstens: wat staan die beheerliggaam dan te doen, veral in die lig daarvan dat dit verantwoordelik is vir die daaglikse bestuur van die koshuis? Tweedens, kan die beheerliggaam of individuele lede aanspreeklik gehou word vir skade wat die leerder as gevolg van die uitsetting ly?

4. Middele tot 'n beheerliggaam se beskikking

4.1 Inleiding

Alhoewel hierdie artikel aandui dat 'n beheerliggaam nie 'n leerder wie se koshuisgeld agterstallig is, kan uitsit nie, hetsy omdat dit verbied word, soos die Noordwes-regulasies bepaal, of omdat 'n hof dit waarskynlik nie sal toestaan nie, is daar 'n aantal moontlikhede

beskikbaar om die agterstallige bedrae te verhaal. Dit sluit aansoeke om subsidies, onderhandeling met die provinsiale departemente en regstappe teen die ouers in.

4.2 Aansoeke om subsidies

Die Noordwes-regulasies maak spesifiek daarvoor voorsiening dat 'n leerder om 'n subsidie vir koshuisgelde kan aansoek doen.¹⁵² Die regulasies bepaal egter nie hoe die aansoek gedoen kan word nie, behalwe om na die *Norme en standaard vir skoolbefondsing*¹⁵³ te verwys. Die norme en standaard verwys egter nie na prosedure nie en bepaal slegs dat provinsiale onderwysdepartemente fondse vir koshuissubsidies beskikbaar moet stel.¹⁵⁴ Die wese van hierdie bepaling word ook in die riglyne herhaal,¹⁵⁵ met die belangrike byvoeging dat hoewel die befondingsnorme vir koshuissubsidies voorsiening maak, die subsidies nie voldoende vir die bedryfskoste van die koshuis sal wees nie en koshuisgeld steeds die hoofbron van inkomste is.¹⁵⁶

Subsidies word ook in die Wes-Kaap-regulasies hanteer, waar die LUR gemagtig word om finansiële hulp aan 'n koshuisloseerder te verskaf.¹⁵⁷ Die betrokke regulasies bepaal verder dat ouers jaarliks by die departementshoof aansoek kan doen om 'n subsidie, “ooreenkomstig die wyse deur hom of haar bepaal”.¹⁵⁸

In die Oos-Kaap bepaal die beleid dat subsidies ooreenkomstig die glyskaal van ouers se inkomste aan leerders beskikbaar gestel sal word.¹⁵⁹ Die beleid bepaal verder dat die doel van die subsidie is om die bedryfskoste van die koshuis te dek en dat die departementshoof kan bepaal hoeveel subsidie elke koshuis moet ontvang.¹⁶⁰ Anders as by die ander twee provinsies sluit die Oos-Kaap-beleid 'n volledige aansoekvorm in, asook 'n bepaling dat fondsinsameling om die hulpbronne van die koshuis aan te vul, gemagtig word.¹⁶¹

In die ander ses provinsies is daar geen bepalings wat die verkryging van koshuissubsidies reël nie, wat beteken dat ouers en/of die beheerliggaam by streekskantore moet aanklop om vas te stel op welke wyse die betrokke provinsie uitvoering aan die norme en standaard en riglyne gee.

Die probleem met 'n subsidie is natuurlik dat dit nie die werklike koste ten opsigte van die kosganger se inwoning betaal nie en dat dit te laat is om daarvoor aansoek te doen indien die ouer gedurende die jaar ophou om te betaal. Subsidies bied dus nie werklik 'n oplossing nie.

4.3 Onderhandeling

Indien 'n kosganger se losiesgeld nie betaal is nie, behoort onderhandelinge tussen die beheerliggaam en provinsiale departement die oplossing te wees, omdat beide staatsorgane se primêre fokus die beste belange van die betrokke leerder behoort te wees.¹⁶² Die Skolewet bepaal verder dat elke LUR moet toesien dat openbare skole – wat koshuisgeriewe insluit – in die provinsie beskikbaar is,¹⁶³ en aansluitend hierby verlang die Grondwet dat staatsorgane “in wedersydse vertroue en goeie trou” met mekaar moet saamwerk deur onder meer vriendskaplike betrekkinge te bevorder en regsverrigtinge teen mekaar te vermy.¹⁶⁴

Ongelukkig is dit die teorie. Die praktyk soos wat dit in die hofverslae en artikels weerspieël word, wys dat onderhandeling en “vriendskaplike betrekkinge” die uitsondering is en dat die howe hulle al by verskeie geleenthede uitgespreek oor die gebrek aan onderhandeling en

samewerking.¹⁶⁵ In die *Welkom*-saak wys die Konstitusionele Hof daarop dat die beheerliggaam en departement slegs 'n oppervlakkige poging om samewerking aangewend het, en dat aggressiewe kommunikasie tussen die partye samewerking ondermyn het.¹⁶⁶ Die hof dui verder aan dat dit vir beide die departement en die beheerliggaam klaarblyklik nie oor die belange van die leerders gegaan het nie, maar oor 'n magspel om te bepaal wie in beheer van skoolhoofde se optrede is.¹⁶⁷

Die gedurige onmin tussen onderwysdepartemente en beheerliggame het ook in *Fedsas v MEC Gauteng* na vore gekom, waar adjunkhoofregter Moseneke daarop wys dat daar voortdurende geskille tussen die partye oor die toelating van leerders is¹⁶⁸ en dat die basis van die geskille die reg op gelyke toegang tot onderwys is.¹⁶⁹

Die *Juma Masjid*-saak het veral op die gebrek aan samewerking van die LUR se kant af gefokus. Die hof verwys na verskeie ondernemings wat deur die departement gemaak en nie nagekom is nie en beslis dat die LUR 'n "belangelose houding" ingeneem het.¹⁷⁰ Regter Nkabinde wys verder daarop dat die hofproses moontlik nie nodig sou gewees het as die LUR haar ondernemings nagekom het of betyds alternatiewe onderwysgeriewe vir die leerders gereël het nie.¹⁷¹

'n Ander saak wat ook moontlik nie tot regstappe sou gelei het as die provinsiale onderwysdepartement betyds opgetree het nie, is die *Ermelo*-saak. Adjunkhoofregter Moseneke dui aan dat, ten opsigte van die taalvraagstuk, die departementshoof onregmatig en in stryd met die grondwetlike beginsel van legaliteit opgetree het.¹⁷² Die onderliggende rede hiervoor is te vind in die departement se versuim om voldoende stappe te doen om voldoende skoolgeriewe vir leerders te skep.¹⁷³

In *Fedsas v HOD Northern Cape* het die departementshoof ook onder skoot gekom omdat hy nie aan Fedsas se billike versoeke om konsultasie voldoen het nie en eerder in hofstukke die applikante op 'n afjakkende wyse geantwoord het.¹⁷⁴ Die hof verwys na "the unnecessarily aggressive and insulting contents" van die verklarings,¹⁷⁵ terwyl die Skolewet 'n vennootskap en dus konsultasie en kommunikasie tussen rolspelers veronderstel.¹⁷⁶

Dit is egter nie net onderwysdepartemente wat die howe se argwaan ontketen nie. In *MEC Northwest v Fedsas* is waarnemende appèlregter Dlodlo van mening dat Fedsas, wat skoolbeheerliggame verteenwoordig, die doel van die reg op onderwys en die beste belange van kinders verontagsaam.¹⁷⁷

Uit die bespreking blyk dit dat samewerking tussen skole en onderwysdepartemente dus meestal nie die gewenste uitwerking sal hê nie, wat beheerliggame dan met die moontlikheid van regstappe laat.

4.4 Regstappe

Die Skolewet magtig 'n beheerliggaam om skoolgeld – en dus ook koshuisgeld – vas te stel¹⁷⁸ en agterstallige gelde te verhaal. Die wet bepaal dat "'n ouer" aanspreeklik is vir die betaling van skoolgeld, behalwe indien, of in die mate waartoe, hy of sy daarvan vrygestel is.¹⁷⁹ Indien die ouer nie betaal nie, kan die skool 'n regsproses ter invordering volg,¹⁸⁰ maar hierdie proses is aan 'n aantal voorwaardes gekoppel, onder meer dat die skool eers 'n skrywe aan die ouer moet rig om hom te verwittig dat hy nie om vrystelling aansoek gedoen het nie en

steeds nie betaal nie, en 'n tydperk van drie maande na die skrywe verloop het en die ouer steeds nie betaal nie.¹⁸¹ Tydens uitwinning mag die skool nie op die woning waarin 'n ouer woon, beslag lê nie.¹⁸²

Die bepalinge van die Skolewet is egter nie die enigste waaraan 'n beheerliggaam gehoor moet gee nie. 'n Beheerliggaam kan nie stappe teen 'n wanbetaler doen voordat dit nie eers 'n ondersoek ingestel het om te bepaal of die ouer nie moontlik vir kwytstelling kwalifiseer nie.¹⁸³ Dit beteken dat die beheerliggaam nie daarop geregtig is om sonder meer stappe in te stel nie. Verder bepaal die Noordwes-skolewet dat die bedrag van skoolgeld – en dus ook koshuisgeld in daardie provinsie – deur 'n geheime stemming goedgekeur moet word.¹⁸⁴

Dit is nie die doel van hierdie paragraaf om die betaling en vordering van koshuisgeld volledig te hanteer nie, maar uit hierdie kort bespreking blyk dit dat 'n beheerliggaam in elk geval nie sonder meer regstappe kan instel nie. Die beheerliggaam sal ten minste eers moet seker maak dat die koshuisgeld volgens die toepaslike wetgewing en regulasies bepaal is, dat die ouer dit kan bekostig en nie op kwytstelling geregtig is nie.

4.5 Opsomming

Die bespreking hier bo skets 'n donker prentjie vir beheerliggame wat agterstallige koshuisgeld moet invorder. Aan die een kant gaan veral kleiner, plattelandse koshuise die finansiële druk voel om kosgangers wat nie betaal nie, in die koshuis te hou omdat dit in die belang van die leerder is. Dit teen die agtergrond van koerantberigte oor 'n skoolkoshuis wat sy deure moes sluit omdat verskaffers hulle weens niebetaling onttrek het.¹⁸⁵ Aan die ander kant wil dit voorkom of nie een van die bestaande middele tot die beheerliggaam se beskikking werklik effektief is nie.

Wat bly oor?

Eerstens gaan beheerliggame al hoe meer gedwing word om fondsinsamelings te hou en skenkings of borgskappe te vra om hul skoolkoshuise te onderhou en voorsiening te maak vir leerders wie se ouers nie kan of wil betaal nie. Dit is egter makliker gesê as gedaan. In onlangse navorsing is aangetoon dat ouers en die gemeenskap nie ondersteunend teenoor fondsinsameling is nie en dit as die taak van die skoolbestuur en personeel beskou.¹⁸⁶

Tweedens kan beheerliggame die moontlikheid van vennootskappe met die privaatsektor ondersoek met die oog daarop om fondse vir koshuise te genereer. Dit sluit die gebruik van die skoolgrond in, omdat die Skolewet 'n beheerliggaam magtig om skoolgrond aan te wend om skoolfondse aan te vul.¹⁸⁷ Alhoewel die privaatsektor reeds by verskillende onderwysprojekte betrokke is, is dit meestal op die verskaffing van leermateriaal en infrastruktuur gefokus.¹⁸⁸ Die generering van fondse vir koshuise is dus 'n nuwe veld waarin beheerliggame hulle moet begewe.

'n Derde opsie is dat beheerliggame en hul versekeraars die moontlikheid oorweeg om versekering vir oninvorderbare skulde te beding. Dit kan 'n praktiese – hoewel duur – oplossing vir die probleem bied.

5. Aanspreeklikheid van die beheerliggaam

'n Laaste aspek wat aandag verdien, is die moontlike regs aanspreeklikheid van die beheerliggaam as 'n kosganger onregmatig uit 'n koshuis gesit is weens wanbetaling van koshuisgeld. Soos reeds hier bo vermeld, dui die Noordwes-regulasies, wat uitsetting uitdruklik verbied, nie enige sanksie aan nie, terwyl dit uit die bespreking blyk dat uitsetting waarskynlik 'n onregmatige aantasting van die leerder se grondwetlike regte sou meebring. Die feit dat die Noordwes-regulasies nie 'n sanksie insluit nie en dat ander uitdruklike sanksies ten opsigte van die uitsetting weens wanbetaling van koshuisgeld nie bestaan nie, beteken egter nie dat daar geen gevolge is nie. In Suid-Afrika geld die beginsel dat daar 'n remedie vir elke reg is en dat indien die remedie nie duidelik is nie, die howe, as opperbeskermers van regte, die taak het om 'n geskikte remedie te bepaal.¹⁸⁹

'n Beheerliggaam is 'n statutêre instelling, wat beteken dat dit slegs daardie funksies mag verrig wat in magtigende bepalings daaraan toegewys is.¹⁹⁰ Dit is, soos reeds aangedui, een van die drie vennote in die onderwysmilieu wat saam met die nasionale en provinsiale owerheid moet toesien dat die verwerkliking van die ideaal van kwaliteitsonderwys bereik word. Dit beteken ook dat die beheerliggaam die beginsels van deursigtige en verantwoordbare bestuur en die nakoming van regs beginsels moet openbaar.¹⁹¹ Indien die beheerliggaam dit nie doen nie, kan dit regtens verantwoordbaar gehou word.

As 'n leerder onregmatig uit 'n koshuis gesit word, kan die leerder emosionele of psigologiese skade ly weens die uitsetting en die skool en/of beheerliggaam kan aanspreeklik gehou word vir die skade indien aan die beginsels van 'n onregmatige daad voldoen word.¹⁹² Ten opsigte van deliktuele en kontraktuele aanspreeklikheid bepaal die Skolewet egter dat die staat aanspreeklik is vir enige skade of verlies wat veroorsaak word deur 'n doen of late in verband met 'n skoolaktiwiteit en waarvoor die skool normaalweg aanspreeklik sou wees.¹⁹³ Dit beteken nie dat die beheerliggaam of lid van die beheerliggaam wat vir die onregmatige optrede verantwoordelik was, nie self persoonlik aanspreeklik gehou sal kan word nie. Indien die beheerliggaam of die betrokke lid egter grof nalatig of roekeloos opgetree het, sal die staat steeds 'n verhaalsreg teen die lid of beheerliggaam hê.¹⁹⁴ Dit sal veral in byvoorbeeld Noordwes die geval wees, omdat 'n beheerliggaam deur die uitsetting roekeloos – dus opsetlik – of grof nalatig sou optree omdat daar 'n duidelike bepaling teen uitsetting op grond van wanbetaling bestaan.¹⁹⁵

Die vraag kan gevra word of die beheerliggaam hom kan verweer deur aan te dui dat hy nie van die betrokke regulasie bewus was nie. Die vraag moet om drie redes ontkennend beantwoord word. Eerstens bepaal die Skolewet dat skoolhoofde die taak het om beheerliggame oor wetgewing en beleidsmaatreëls in te lig.¹⁹⁶ Indien die beheerliggaam hom op onkunde wil beroep, gaan hy hom net vasloop teen die bepaling wat een van sy lede¹⁹⁷ regtens verplig om die ander lede oor die bepalings in te lig.

Tweedens werk 'n beheerliggaam met leerders en staan hulle in 'n vertrouensverhouding teenoor die skool en dus sy leerders. Dit beteken dat lede van die beheerliggaam, al is hulle nie onderwysers nie, waarskynlik dieselfde sorgsaamheidsplig ten laste gelê sal word waaraan onderwysers onderhewig is.¹⁹⁸ Hierdie plig hou onder meer in dat daar op 'n onderwyser 'n verpligting rus om “op 'n versigtige wyse om te sien na die veiligheid (en welsyn) van die kinders wat aan hom toevertrou is”¹⁹⁹ en hou meer in as om bloot redelik op te tree.²⁰⁰

Derdens het die Suid-Afrikaanse reg in so 'n mate ontwikkel dat van 'n persoon verwag word om op die hoogte te bly van regsontwikkeling op sy terrein. Dus kan onkunde oor die reg nie as verskoning voorgelê word nie, ook nie in onderwysgeledere nie.²⁰¹ Hierdie beginsel is onlangs weer deur die Hoogste Hof van Appèl in *Nuance Investments*²⁰² bevestig. In die uitspraak verwys appèlregter Tshiqi met goedkeuring na die beginsel wat in *De Blom*²⁰³ gestel is dat daar van 'n persoon verwag kan word om die nodige stappe te doen ten einde ingelig te wees oor die wyse waarop die reg sy aktiwiteite kan beïnvloed, veral ten opsigte van spesifieke handeling.²⁰⁴ Die hof kom tot die gevolgtrekking dat die appellant in hierdie saak deur redelike sorg kennis van die regsbeginsels kon bekom het.²⁰⁵

6. Slot

Die artikel het gefokus op stappe wat 'n beheerliggaam kan doen indien 'n koshuisganger se ouer(s) nie die koshuisgelde betaal nie. Die bespreking het aanvanklik gewentel om die vraag of so 'n leerder uit die koshuis gesit mag word en die gevolgtrekking was dat dit weens Noordwes se regulasies beslis nie in Noordwes gedoen kan word nie, en in die lig van die reg op basiese onderwys en die beste belang van kinders ook nie in die ander provinsies nie. Daarna is kortliks verwys na alternatiewe wat vir beheerliggame beskikbaar is om agterstallige gelde te vorder en ons het tot die gevolgtrekking gekom dat nie een van die bestaande meganismes – subsidies, onderhandeling en regsprosesse – probleemvry funksioneer nie.

Die praktiese implikasie van die artikel se gevolgtrekkings is dat 'n groot aantal skole in sommige gevalle onwettig en in sommige gevalle ongrondwetlik te werk gaan as hulle op webblaai of in skrywes aandui dat leerders uit die koshuis gesit mag word as koshuisgelde nie betaal word nie. Beheerliggame, en veral skoolhoofde – wat die taak het om beheerliggame oor beleid en wetgewing in te lig²⁰⁶ – moet ernstig hieroor besin, want die laaste deel van die bespreking het aangedui dat 'n uitsetting onregmatig kan wees en uiteindelik tot die persoonlike aanspreeklikheid van die beheerliggaam of die betrokke lid kan lei. Dus behoort beheerliggame en hul lede, veral wat uitsettings uit koshuise betref, die volgende spreuk as leuse te neem: *Caveat magister* – Waak voor jy optree, Meester!

Bibliografie

Beckmann, J. en I. Prinsloo. 2009. Legislation on school governors' power to appoint educators: friend or foe? *South African Journal of Education*, 29:171–84.

Besharati, N. 2015. Private sector investment in South Africa's education sector: nature, extent and incentives. *JET Research Brief* (December):1–8. <http://www.clear-aa.co.za/wp-content/uploads/2015/12/Besharati-JET-Research-Paper-Dec-2015-WEB.pdf> (3 April 2017 geraadpleeg).

Bremner, L.P. 2013. A legal interpretation of the duty of care of teachers regarding learner truancy. Ongepubliseerde PhD-proefskrif, Universiteit van Pretoria.

- Carnelley, M. 2011. Liability for the payment of public school fees. *Potchefstroomse Elektroniese Regstydskrif*, 14(6):34–60. <http://dx.doi.org/10.4314/pej.v14i6.2> (27 Maart 2017 geraadpleeg).
- De Waal, E. 2000. The educator-learner relationship within the South African public school system: an educational-judicial perspective. Ongepubliseerde PhD-proefskrif, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.
- Dieltiens, V.M. 2015. Grounds for boarding: Shifting responsibilities in the education and care of children living on farms. Ongepubliseerde PhD-proefskrif, Universiteit van die Witwatersrand.
- Goba, N. 2017. Outrage over school letter threatening to bar pupils with foreign parents. *Times Live*. Februarie, 24. <http://www.timeslive.co.za/local/2017/02/24/Outrage-over-school-letter-threatening-to-bar-pupils-with-foreign-parents> (27 Maart 2017 geraadpleeg).
- Laas, A. en T. Boezaart. 2014. The legislative framework regarding bullying in South African schools. *Potchefstroomse Elektroniese Regstydskrif*, 17(6):2667–702. <http://dx.doi.org/10.4314/pej.v17i6.12> (30 Maart 2017 geraadpleeg).
- Loock, C. en S. Gravett. 2014. Towards a governance and management model for teaching schools in South Africa. *South African Journal of Childhood Education*, 4(3):174–91.
- Mestry, R. 2016. The management of user fees and other fundraising initiatives in self-managing public schools. *South African Journal of Education*, 36(2):1–11.
- Meyer, A. 2015. Criminal case against SA school highlights liability risk for board members. *FANews*. 25 Augustus. <https://www.fanews.co.za/article/short-term-insurance/15/general/1217/criminal-case-against-sa-school-highlights-liability-risk-for-board-members/18568> (3 April 2017 geraadpleeg).
- Moses, S. 2014. Koshuis weer gesluit oor skuld. *Die Son*. 14 Julie, bl. 5.
- Nkonkobe, Z. 2012. Cathcart school refuses pupil entry; Mother claims daughter sent home due to unpaid hostel fees. *Daily Dispatch*. 24 Oktober, bl. 2.
- Oosthuizen, I.J., J.P. Rossouw en A. de Wet. 2010. *Inleiding tot die onderwysreg*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Reyneke, M. 2013. The best interest of the child in school discipline in South Africa. Ongepubliseerde LLD-proefskrif, Universiteit van Tilburg.
- . 2016. Realising the child's best interests: lessons from the Child Justice Act to improve the South African Schools Act. *Potchefstroomse Elektroniese Regstydskrif*, 19:1–29.
- Scheun, C.L. 2014. Kinders bly tuis ná koshuis weer sluit; Departement glo agter met subsidie. *Die Burger*. 13 Mei, bl. 5.

Serfontein, E. 2010. Liability of school governing bodies: a legislative and case law analysis. *Journal for transdisciplinary research in Southern Africa*,6(1):93–112.

Serfontein, E.M. en E. de Waal. 2013. The effectiveness of legal remedies in education: A school governing body perspective. *De Jure*,46(1):45–62.

Stoop, P.N. 2010. The impact of the National Credit Act 34 of 2005 on school fees charged by public schools. *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg*,73(3):451–60.

Suid-Afrika. 2004. National norms and standards for school funding. *Staatskoerant* nr. 27014, GK 1357. 19 November.

—. 2012. Guidelines for the provision of boarding facilities in public ordinary schools. Pretoria: Departement van Basiese Onderwys.

—. 2013. Province of the Eastern Cape: Hostel policy for public ordinary schools. Bhisho: Oos-Kaapse Departement van Onderwys.

Van der Merwe, S. 2012. Die verhouding tussen die beheerliggaam van ’n openbare skool en die onderwysowerhede, met spesifieke verwysing na die dualistiese rol van die skoolhoof. Ongepubliseerde LLM-verhandeling, Universiteit van Pretoria.

Eindnotas

¹ Die beklemtoning in vetdruk is deur die skool aangebring. Die skool is in Noordwes geleë.

² Die stelling herinner aan die woorde van die ouers van die leerder in *Tshona v Principal, Victoria Girls High* 2007 5 SA 66 (OK) 72D: “You stated that ... we could throw her out onto the pavement”, en meer onlangs, aan ’n stelling in ’n omsendbrief van ’n Gautengse skool: “If any foreign child arrives here on Monday we will phone the police to come and collect your child and you can collect your child at the police station” – Goba (2017).

³ Omdat die artikel nie op spesifieke skole gemik is nie, word verwysings na die skole en hul webtuistes nie gegee nie.

⁴ Nkonkobe (2012).

⁵ ’n Openbare skool is kragtens die woordoms krywing in art. 1 van die Suid-Afrikaanse Skolewet 84 van 1996 (die Skolewet) ’n skool soos in hfst. 3 (artt. 12–33A) bedoel en ten opsigte waarvan die betrokke minister norme en standaarde rakende befondsing, bestuur en onderwerpvoorsiening kan vasstel – art. 12(3)(b). Die artikel behandel nie die posisie in privaatskole nie.

⁶ Art. 12(1) van die Skolewet.

⁷ Art. 12(2) van die Skolewet.

⁸ Looock en Gravett (2014:177).

⁹ *Head of Department, Department of Education, Free State Province v Welkom High School* 2014 4 SA 228 (KH) (hierna *Welkom*) par. 141.

¹⁰ Art. 16(2) en 16(1) van die Skolewet. Die taak van 'n beheerliggaam word bondig in *Welkom* par. 63 deur regter Khampepe opgesom: “To my mind, therefore, a governing body is akin to a legislative authority within the public-school setting, being responsible for the formulation of certain policies and regulations, in order to guide the daily management of the school and to ensure an appropriate environment for the realisation of the right to education.” Sien ook Beckmann en Prinsloo (2009:172); Serfontein (2010:95).

¹¹ Art. 20(1)(g). Die beheerliggaam mag ook kragtens art. 21(1)(a) die LUR skriftelik versoek om toegelaat te word om die skooleiendom, wat die koshuis insluit, te onderhou en te verbeter.

¹² Art. 39(1) van die Skolewet; Carnelley (2011:34).

¹³ Suid-Afrika (2012) (hierna die riglyne).

¹⁴ Riglyn 2.1 van die riglyne. Sien ook die bespreking van Dieltiens (2015:46–63) t.o.v. die redes en belang van koshuisinwoning m.b.t. leerders in plaasgemeenskappe en afgeleë gebiede.

¹⁵ Riglyn 15.1 en 15.6(e) van die riglyne.

¹⁶ Riglyn 21.4 van die riglyne.

¹⁷ 3 van 1998 (hierna die Noordwes-wet).

¹⁸ Die *Regulations relating to the administration of public school hostels* (hierna die Noordwes-regulasies) is in *Buitengewone Provinsiale Koerant* 7031 van 31 Augustus 2012 afgekondig.

¹⁹ Grondwet van die Republiek van Suid-Afrika, 1996 (hierna die Grondwet).

²⁰ *Fedsas v MEC Department of Education and Training North West Province* saaknr. 1133/13 (NWHH) par. 10 (hierna *Fedsas v MEC North West*). Die aplikante het ook alternatiewe gestel, onder meer dat die betrokke regulasies *ultra vires* is en die bepalings van die Wet op Administratiewe Geregtigheid 3 van 2000 oortree.

²¹ *Fedsas v MEC North West* par. 11.

²² *Fedsas v MEC North West* par. 28–9.

²³ *Fedsas v MEC North West* par. 29.

²⁴ *Fedsas v MEC North West* par. 43.

- ²⁵ *Fedsas v MEC North West* par. 44. Die hof is van oordeel dat die provinsiale wet nie “verder as die Skolewet” kan gaan nie – par. 45.
- ²⁶ *Fedsas v MEC North West* par. 61.
- ²⁷ *Fedsas v MEC North West* par. 67.
- ²⁸ *MEC: Department of Education Northwest Province v Fedsas* 2016-12-1 saaknr.021/2016 (HHA).
- ²⁹ *MEC North West v Fedsas* par. 4.
- ³⁰ *MEC North West v Fedsas* par. 7. Dieltiens (2015:191) betoog dat die doel van sg. plaaskoshuise binne ’n “political ethics of care” gevind word waarin verhoudings, die regverdigte verdeling van hulpbronne en sosiale reproduksie en geslagsverhoudings ’n rol speel.
- ³¹ *MEC North West v Fedsas* par. 8.
- ³² *Federation of Governing Bodies for South African Schools (Fedsas) v MEC for Education, Gauteng* 2016 4 SA 546 (KH) par. 3.
- ³³ *Governing Body of the Juma Musjid Primary School v Essay* 2011 8 BCLR 761 (KH) par. 42–3.
- ³⁴ *Fedsas v MEC North West* par. 61.
- ³⁵ *MEC North West v Fedsas* par. 10.
- ³⁶ *Ibid.* Die gedeelte in *Fedsas v MEC Gauteng* par. 26 lui: “Education is a functional area of concurrent national and provincial legislative competence. Parliament may legislate on education and a province too. In turn, the Premier and MECs in a province exercise authority by implementing provincial legislation. The legislative competence of a province cannot be snuffed out by national legislation without more. The Constitution anticipates the possibility of overlapping and conflicting national and provincial legislation on concurrent and national legislative competences.”
- ³⁷ *Head of Department, Mpumalanga Department of Education v Hoërskool Ermelo* 2010 2 SA 415 (KH) par. 56.
- ³⁸ *MEC North West v Fedsas* par. 11.
- ³⁹ *MEC North West v Fedsas* par. 18.
- ⁴⁰ *MEC North West v Fedsas* par. 19.
- ⁴¹ Artt. 28(2) en 29(1) van die Grondwet.
- ⁴² *MEC North West v Fedsas* par. 21.

- ⁴³ *MEC North West v Fedsas* par. 22.
- ⁴⁴ *Welkom* par. 37.
- ⁴⁵ *MEC North West v Fedsas* par. 23.
- ⁴⁶ *Fedsas v MEC North West* par. 24.
- ⁴⁷ *Fedsas v MEC Gauteng* par. 27.
- ⁴⁸ *Fedsas v MEC Gauteng* par. 28. Die beginsel van samewerkende regering word ook in art. 41 van die Grondwet hanteer en in die *Welkom*-saak par. 140 bespreek.
- ⁴⁹ *Fedsas v MEC North West* par. 27.
- ⁵⁰ Geen kostebevel is gemaak nie, omdat die LUR dit nie versoek het nie.
- ⁵¹ *MEC North West v Fedsas* par. 1.
- ⁵² Kriegler R verduidelik die leerstuk in *Ex Parte Minister of Safety and Security: In Re S v Walters* 2002 4 SA 613 (KH) parr. 55 e.v. en veral par. 61: “High courts are obliged to follow legal interpretations of the SCA, whether they relate to constitutional issues or to other issues, and remain so obliged unless and until the SCA itself decides otherwise or this Court does so in respect of a constitutional issue.”
- ⁵³ *MEC North West v Fedsas* par. 17.
- ⁵⁴ Reg. 2(1) van die Noordwes-regulasies.
- ⁵⁵ Reg. 9 van die Noordwes-regulasies.
- ⁵⁶ Reg. 9(3) van die Noordwes-regulasies.
- ⁵⁷ Reg. 9(5) van die Noordwes-regulasies. Die regulasies ondervang dus die onduidelikheid waarna Stoop (2010:454) verwys t.o.v. die regsbasis van die betaling van koshuisgeld, wat kragtens die betrokke subregulasie duidelik *ex lege* is en dus nie kontraktueel ooreengekom hoef te word nie.
- ⁵⁸ Reg. 5(2)(c) saamgelees met die aanhef tot reg. 5(2) en die definisie van “cut off date” in reg. 1. Die leerder moet teen 31 Oktober van sy/haar hertoelating al dan nie in kennis gestel word – reg. 5(4).
- ⁵⁹ Reg. 9(11)(a)-(d) van die Noordwes-regulasies.
- ⁶⁰ 6 van 1995 (hierna die Gauteng-wet).
- ⁶¹ Art. 6(a)(ii) van die Gauteng-wet
- ⁶² Art. 23(2) van die Gauteng-wet.

⁶³ Art. 106(1)(a) en (b) van die Gauteng-wet.

⁶⁴ *Governing Body Regulations for Public Schools* gepubliseer in *Provinsiale Koerant* 331 van 28 Februarie 1997 (hierna die Gauteng-regulasies).

⁶⁵ Regg. 48(b) en 57(1)(b) van die Gauteng-regulasies.

⁶⁶ *Misconduct of learners at public schools and disciplinary proceedings* gepubliseer in *Provinsiale Koerant* 144 van 4 Oktober 2000 (hierna die Gautengse dissiplinêre regulasies).

⁶⁷ Reg. 7 van die Gautengse dissiplinêre regulasies bepaal dat die bepalings van “paragrafe” 3 tot 6 ook op die skorsing en uitsetting van kosgangers van toepassing is.

⁶⁸ Reg. 3(3) saamgelees met reg. 7 van die Gautengse dissiplinêre regulasies. Die oortredings in bylaag 2 sluit nie die niebetaling van skool- of enige ander gelde in nie.

⁶⁹ 6 van 1996 (hierna die Noord-Kaap-wet).

⁷⁰ Artt. 5(a)(ii) en 46(1) van die Noord-Kaap-wet.

⁷¹ Art 26(3) van die Noord-Kaap-wet. Hierdie artikel wyk af van die formaat wat in art. 21(1)(a) van die Skolewet, art. 26(2)(b) van die Gauteng-wet en reg. 3(1) van die NW Regulasies gevolg word waarin die skool se beheerliggaam ook die koshuis beheer.

⁷² Artt. 28(3)(g) en 28(6)(a) van die Noord-Kaap-wet.

⁷³ Art. 104(1) van die Noord-Kaap-wet. Die artikel is dieselfde as in die Gauteng-wet waarna hier bo verwys is.

⁷⁴ 9 van 1995 (hierna die Limpopo-wet).

⁷⁵ Art. 5(a) van die Limpopo-wet.

⁷⁶ Art. 21(2) van die Limpopo-wet.

⁷⁷ Artt. 46 en 47(1) van die Limpopo-wet. Die wet maak in art. 24(3), soos die geval in die Noord-Kaap, daarvoor voorsiening dat ’n beheerliggaam slegs vir ’n koshuis of koshuise ingestel mag word.

⁷⁸ Art. 104(1) en (4) van die Limpopo-wet.

⁷⁹ KwaZulu-Natal School Education Act 3 van 1996 (hierna die KZN-wet).

⁸⁰ Art. 72(1) van die KZN-wet. Die betrokke artikel verwys na die LUR as ’n “minister” en bepaal dat hy of sy slegs “na konsultasie met die Parlementêre Portefeuljekomitee oor Onderwys en Kultuur en mits die regulasies nie in stryd met enige ander wet is nie” regulasies mag maak.

⁸¹ 8 van 1995 (hierna die Mpumalanga-wet).

⁸² Art. 49 plaas die beheer van die koshuis in die beheerliggaam se hande en art. 50(1) bepaal dat 'n kosganger se ouer die koshuisgeld wat deur die beheerliggaam bepaal is, moet betaal.

⁸³ 2 van 2000 (hierna die Vrystaat-wet).

⁸⁴ Artt. 10(2) en 72, 41(10(g) en 42(1)(a) van die Vrystaat-wet.

⁸⁵ Art. 57 van die Vrystaat-wet.

⁸⁶ Art. 34(7). Die artikel stem ooreen met die Gautengse dissiplinêre regulasies, wat dus ook die afleiding regverdig dat 'n leerder nie om 'n ander rede uit die koshuis gesit mag word nie.

⁸⁷ 1 van 1999 (hierna die Oos-Kaap-wet).

⁸⁸ Artt. 5(b), 22(1) en 65 van die Oos-Kaap-wet. Wanneer 'n beheerliggaam slegs t.o.v. 'n koshuis of koshuise ingestel word, word dit 'n "hostel council" genoem – art. 22(2).

⁸⁹ Art. 25(a) van die Oos-Kaap-wet.

⁹⁰ Art. 52(2) van die Oos-Kaap-wet. Die wet maak dus nie voorsiening daarvoor dat 'n beheerliggaam of "hostel council" die gelde kan bepaal nie.

⁹¹ Die beleid is op 28 Februarie 2013 uitgereik (hierna die Oos-Kaap-beleid).

⁹² Par 1.3.1 van die Oos-Kaap-beleid.

⁹³ Parr. 1.4.10 en 1.5 van die Oos-Kaap-beleid. Wat die status van beleidsdokumente betref, stel die HHA in *Akani Garden Route (Pty) Ltd v Pinnacle Point Casino (Pty) Ltd* 2001 4 SA 501 (HHA) par. 7 dit duidelik dat "laws, regulations and rules are legislative instruments, whereas policy determinations are not. As a matter of sound government, in order to bind the public, policy should normally be reflected in such instruments."

⁹⁴ Wat volgens par. 1.7(13) van die Oos-Kaap-beleid verantwoordelik is vir die dag-tot-dag-bestuur van die koshuis.

⁹⁵ Parr. 1.8(3) en (4) van die Oos-Kaap-beleid. Die beleid is oënskynlik in stryd met art. 52(2) van die Oos-Kaap-wet. Die probleem word vererger deur art. 52(3)(c) wat aandui dat die LUR 'n leerder "with the concurrence of the ... governing body" van betaling kan vrystel, wat dus magtiging aan 'n beheerliggaam om die koshuisgeld vas te stel, suggereer.

⁹⁶ Par. 3.2(10(a) van die Oos-Kaap-beleid.

⁹⁷ Par. 3.2(1)(d) van die Oos-Kaap-beleid. Die glyskaal in bylaag B geld t.o.v. ouers wie se jaarlikse inkomste tussen R15 000 en R100 000 bedra en geld t.o.v. koshuisgeld van R1 000 per kwartaal. Indien die bedrag hoër is, is die ouer vir betaling verantwoordelik.

⁹⁸ Par. 18(g) van die Oos-Kaap-beleid.

⁹⁹ 12 van 1997 (hierna die Wes-Kaap-wet).

¹⁰⁰ Art. 4(1)(a) van die Wes-Kaap-wet.

¹⁰¹ Kragtens art. 21 van die Wes-Kaap-wet.

¹⁰² Art. 8(1)(a) van die Wes-Kaap-wet. Dit verskil van die Noordwes-regulasies wat in reg. 3(1) bepaal dat die beheer van die koshuis behoudens die regulasies in die beheerliggaam gesetel is, art. 28(3)(g) van die Noord-Kaap-wet bepaal dat die bestuur van die koshuis in die beheerliggaam gesetel is.

¹⁰³ Art. 63(1) van die Wes-Kaap-wet. Soos die Noord-Kaap-wet kan die regulasies ook sanksies vir oortreders bepaal – art. 63(3).

¹⁰⁴ Art. 49(2) van die Wes-Kaap-wet.

¹⁰⁵ *Regulasies betreffende die bestuur van en beheer oor koshuise by openbare skole en die beheer oor die onroerende eiendom en toerusting van koshuise onder die Wes-Kaapse Onderwysdepartement* gepubliseer in *Buitengewone Provinsiale Koerant* 7066 op 28 November 2012 (hierna die Wes-Kaap-regulasies).

¹⁰⁶ Reg. 5(1) van die Wes-Kaap-regulasies.

¹⁰⁷ Reg. 16(3) van die Wes-Kaap-regulasies.

¹⁰⁸ Reg. 14(3) van die Wes-Kaap-regulasies.

¹⁰⁹ Reg. 17 van die Wes-Kaap-regulasies.

¹¹⁰ Reg. 18 van die Wes-Kaap-regulasies.

¹¹¹ Hoewel die bespreking verder net na uitsetting verwys, sluit dit weiering om toegang tot die koshuis te gee, in.

¹¹² Telefoniese gesprek met me. Louw op 2 Maart 2017.

¹¹³ Me. LaRey op 3 Maart 2017. Ons was ook telefonies in verbinding met 'n amptenaar van die Oos-Kaap wat koshuisaangeleenthede by die provinsiale kantoor hanteer. Hy het ons egter meegedeel dat hy nie van enige geval in sy provinsie bewus is waar 'n koshuisganger weens wanbetaling uit die koshuis gesit is nie, ten spyte van die bewerings van Nkonkobe (2012).

¹¹⁴ *Fedsas v MEC Gauteng* par. 1.

¹¹⁵ Art. 29(1) van die Grondwet.

¹¹⁶ *Fedsas v MEC Gauteng* par. 3; *Juma Masjid* par. 43; *MEC Northwest v Fedsas* par. 9.

¹¹⁷ *Juma Masjid* parr. 37, 43.

¹¹⁸ *Hoërskool Ermelo* par. 55.

¹¹⁹ *Juma Musjid* par. 58.

¹²⁰ Art. 28(2) van die Grondwet en art. 6(2)(a) van die Kinderwet 38 van 2005; Laas en Boezaart (2014:2682). Vir 'n omvattender bespreking van hierdie bepaling, sien Reyneke (2013:16–26).

¹²¹ Art. 6(1)(b) van die Kinderwet; Reyneke (2016:4).

¹²² *S v M (Centre for Child Law as Amicus Curiae)* 2007 2 SACR 539 (KH) par. 15.

¹²³ *Director of Public Prosecutions, Transvaal v Minister of Justice and Constitutional Development* 2009 2 SACR 130 (KH) par. 73.

¹²⁴ Ander sake waar die beste belang van 'n kind hanteer is, sluit o.m. in *Du Toit v Minister of Welfare and Population Development* 2003 2 SA 198 (KH), wat oor aanneming deur selfdegeslag pare gehandel het, *Singh v Ebrahim* 2010-11-26 saaknr. 413/09 (HHA), waar die HHA nie die beginsel wou uitbrei om 'n “voordeel” aan 'n kind by die bepaling van skadevergoeding te gee nie, en *De Villiers v S* 2016 1 SACR 148 (HHA), wat oor strafreg handel.

¹²⁵ Art. 36(1) van die Grondwet; *Centre for Child Law v The Governing Body of Hoërskool Fochville* 2016 2 SA 121 (HHA) (*Fochville*-saak) par. 27. *De Villiers v S* is 'n voorbeeld van waar die hof bevind het dat die beste belang van die kinders nie swaarder weeg as die belange van die gemeenskap nie en dat oortreders gestraf moet word.

¹²⁶ *Fedsas v HOD: Department of Education, Northern Cape Province* 2016-7-8 saaknr. 887/2016 (NKHH) (*Fedsas v H.O.D. Northern Cape*) par. 21; *Rivonia* par. 2; *Welkom* par. 129, 167.

¹²⁷ *Rivonia* par. 76.

¹²⁸ *Welkom* par. 132.

¹²⁹ *Fochville* par. 29.

¹³⁰ *Rivonia* par. 69, 71.

¹³¹ *MEC Northwest v Fedsas* par. 21. Die hof beklemtoon dit twee keer in die paragraaf: “[A]ccess to education must necessarily include the provision of hostels” en “The provision of hostels is thus an essential component.”

¹³² Art. 5(3)(a) van die Skolewet.

¹³³ Art. 14 van die Mpumalanga-wet; art. 17(7)(a) van die Vrystaat-wet; art. 15 van die Limpopo-wet; art. 10(3)(a)(i) van die Noord-Kaap-wet; art. 17(1) van die Gauteng-wet.

¹³⁴ Wet op die Voorkoming van Onwettige Uitsetting en Onregmatige Besetting van Grond 19 van 1998.

- ¹³⁵ *Machele v Mailula* 2010 2 SA 257 (KH) par. 14.
- ¹³⁶ Art. 4(1) van PIE. Die aansoek kan deur die eienaar of persoon in beheer gebring word. Omdat die beheer en bestuur van 'n koshuis aan die beheerliggaam oorgedra is, kan die beheerliggaam die aansoek bring.
- ¹³⁷ Art. 9 van PIE magtig 'n landdroshof om die verrigtinge aan te hoor.
- ¹³⁸ Art. 4(2) van PIE.
- ¹³⁹ Art. 28(1)(h) van die Grondwet; *Fochville* par. 21–3.
- ¹⁴⁰ *Pitje v Shibambo* 2016 4 BCLR 460 (KH) par. 19.
- ¹⁴¹ *Port Elizabeth Municipality v Various Occupiers* 2005 1 SA 217 (KH) (hierna *PE Municipality*).
- ¹⁴² *PE Municipality* par. 36.
- ¹⁴³ *A Hendricks v M Hendricks* 2016 1 SA 511 (HHA).
- ¹⁴⁴ *Juma Musjid* par. 40.
- ¹⁴⁵ *Juma Musjid* par. 60.
- ¹⁴⁶ *Juma Musjid* parr. 61, 68.
- ¹⁴⁷ *Juma Musjid* par. 76.
- ¹⁴⁸ *PE Municipality* par. 7.
- ¹⁴⁹ *PE Municipality* par. 23.
- ¹⁵⁰ *Juma Musjid* par. 76.
- ¹⁵¹ Stoop (2010:454).
- ¹⁵² Reg. 4(8) van die Noordwes-regulasies.
- ¹⁵³ Suid-Afrika (2004).
- ¹⁵⁴ Standaard 122 van die norme en standarde.
- ¹⁵⁵ Riglyn 12.1 van die riglyne.
- ¹⁵⁶ Riglyn 21.4 van die riglyne.
- ¹⁵⁷ Reg. 16(1)(b) van die Wes-Kaap-regulasies.

- ¹⁵⁸ Reg. 16(4)–(6) van die Wes-Kaap-regulasies.
- ¹⁵⁹ Par. 3.2(2) van die Oos-Kaap-beleid.
- ¹⁶⁰ Par. 3.2(3) van die Oos-Kaap-beleid.
- ¹⁶¹ Par. 3.2(4) van die Oos-Kaap-beleid.
- ¹⁶² *Welkom* par. 132.
- ¹⁶³ Art. 12(1) en (2) van die Skolewet.
- ¹⁶⁴ Art. 41(1)(h) van die Grondwet.
- ¹⁶⁵ Van der Merwe (2012:116–42) wy ’n hele hoofstuk aan die konflik tussen skole en onderwysampnare.
- ¹⁶⁶ *Welkom* par. 120.
- ¹⁶⁷ *Welkom* par. 132.
- ¹⁶⁸ *Fedsas v MEC Gauteng* par. 4.
- ¹⁶⁹ *Fedsas v MEC Gauteng* parr. 23, 45.
- ¹⁷⁰ *Juma Musjid* par. 46.
- ¹⁷¹ *Juma Musjid* par. 47.
- ¹⁷² *Ermelo* par. 89.
- ¹⁷³ *Ermelo* par. 103.
- ¹⁷⁴ *Fedsas v HOD Northern Cape* par. 57.
- ¹⁷⁵ *Fedsas v HOD Northern Cape* par. 32.
- ¹⁷⁶ *Fedsas v HOD Northern Cape* par. 49.
- ¹⁷⁷ *MEC North West v Fedsas* par. 27.
- ¹⁷⁸ Art. 39(1) van die Skolewet; Stoop (2010:452–3).
- ¹⁷⁹ Art. 40(1) van die Skolewet. Die begrip “ouer” word wyd gedefinieer – sien Carnelley (2011:48).
- ¹⁸⁰ Art. 41(1) van die Skolewet.
- ¹⁸¹ Art. 41(5) van die Skolewet.

¹⁸² Art. 41(6) van die Skolewet.

¹⁸³ Reg. 3(1)(e) van die *Regulations relating to the exemption of parents from payment of school fees in public schools* (hier bo eindn. 18).

¹⁸⁴ Art. 14(2) van die Noordwes Skolewet. Die ander provinsies se bepalings stem met die Skolewet ooreen.

¹⁸⁵ Moses (2014:5); Scheun (2014:5).

¹⁸⁶ Mestry (2016:8).

¹⁸⁷ Art. 36(4)(a) van die Skolewet. Hierdie funksie kan slegs met die toestemming van die LUR uitgeoefen word.

¹⁸⁸ Besharati (2015:5).

¹⁸⁹ Serfontein en De Waal (2013:55).

¹⁹⁰ Beckmann en Prinsloo (2009:172) som die posisie goed op: “It may be concluded that since the public school is an ‘organ of state’, the governing body acts as its functionary to perform its functions in terms of SASA [die Skolewet]. Thus, although the governing body has no original power to act on its own outside the provisions in SASA, it has original power to perform its functions in terms of SASA.”

¹⁹¹ Serfontein (2010:98).

¹⁹² Oosthuizen, Rossouw en De Wet (2010:73). Die beginsels van deliktuele aanspreeklikheid val nie binne die fokus van hierdie artikel nie. Dit is egter onlangs in *Pro Tempore v Van der Merwe* 2016-3-24 saaknr. 20853/2014 (HHA) hanteer.

¹⁹³ Art. 60 van die Skolewet. Sien ook art. 100(3) van die Noord-Kaap-wet en art. 19(1) van die Wes-Kaap-wet.

¹⁹⁴ Van der Merwe (2012:82). ’n Aspek wat hiermee verband hou, is die moontlikheid dat selfs die pensioengeld van die “oortreder” gebruik kan word om vir die skade te vergoed – Bremner (2013:193).

¹⁹⁵ In hierdie verband waarsku Meyer (2015) dat selfs “onskuldige” lede van ’n beheerliggaam aanspreeklik gehou kan word indien hulle toegelaat het dat voorskrifte oortree word.

¹⁹⁶ Art. 16A(2)(f) van die Skolewet.

¹⁹⁷ Die skoolhoof is ampshalwe ’n lid van die beheerliggaam – art. 23(1)(b) van die Skolewet.

¹⁹⁸ Bremner (2013:170). In *Jacobs v Chairman of the Governing Body of Rhodes High School* 2011 1 SA 160 (WKK) par. 15 som die hof die bepaling van ’n regsplig soos volg op: “The conduct of a State functionary which is at variance with the State’s duty to protect the rights

in the Bill of Rights, would be an important factor to be considered in determining whether a legal duty ought to be recognised in a particular case.”

¹⁹⁹ Oosthuizen e.a. (2010:68).

²⁰⁰ *Transvaal Provincial Administration v Coley* 1925 AD 24: “It is not the care which the man takes in his own affairs, nor that which the ordinary or average man would take. It is higher than that.” Sien ook die bespreking deur De Waal (2000:82–4).

²⁰¹ Bremner (2013:9); De Waal (2000:89).

²⁰² *Nuance Investments v Maghilda Investments* 2015-9-23 saaknr. 15914/2012 (HHA) (hierna *Nuance Investments*).

²⁰³ *S v De Blom* 1977 3 SA 513 (A).

²⁰⁴ *Nuance Investments* par. 64.

²⁰⁵ *Nuance Investments* par. 65.

²⁰⁶ Art. 16A(2)(f) van die Skolewet.